

**ПОСТАТЬ ЙОСИПА СТАЛІНА ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ КРИТИКИ
В АНТИТОТАЛІТАРНІЙ ЛІРИЦІ В. БАЗИЛЕВСЬКОГО
(НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ «ВЕРТЕП»)**

**THE FIGURE OF JOSEPH STALIN AS THE MAIN OBJECT OF CRITICISM
IN V. BAZYLEVSKY'S ANTI-TOTALITARIAN LYRICS
(ON THE MATERIAL OF THE POETRY BOOK «THE VERTEP»)**

Сотникова В.С.,

orcid.org/0000-0002-3195-8399

*аспірантка кафедри української літератури, компаративістики і гринченкознавства
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка*

У статті проаналізовано постать Йосипа Сталіна як основний об'єкт критики в антитоталітарній ліриці Володимира Базилевського. Дослідження проведено на матеріалі збірки «Вертеп», що вийшла друком у 1992 році. В 1996 році поет отримав Шевченківську премію з літератури, зокрема завдяки текстам, представленим у збірці. Відзначається, що В. Базилевський послідовно розкриває власні антитоталітарні погляди не тільки у поетичних текстах, а й у публіцистиці: есеях, інтерв'ю, статтях. Постійне звернення до саморефлексії змушує автора аналізувати власний період життя в Радянському Союзі, свої погляди та переконання, що були сформовані в умовах тоталітарної системи: без доступу до реальних історичних документів та прозорої інформації про вчинені державою злочини проти власного народу.

В. Базилевський продовжує демонструвати глибокий інтелектуалізм, збагачуючи власні поезії згадками Біблії, античних реалонімів, фактами життя суспільно-історичних діячів минулих століть. Поет послуговується різними інтертекстуальними елементами на рівні заголовків, епіграфів, алюзій, цитат, проводить паралелі між подіями давніх часів та періодом правління Йосипа Сталіна. З метою сформувані у реципієнтів комплексне уявлення про масштаби звірств радянської влади В. Базилевський деталізовано описує жорстокість та одержимість тирана. Поет звертається до класично дихотомії Добра і Зла у своїх міркуваннях про діяння Сталіна та його політичної еліти, яка реалізовувала задуми свого керівника. Водночас із цим В. Базилевський піддає критиці тих своїх співвітчизників, хто прославляв тирана, виконував його злочинні накази і у такий спосіб долучився до нищівної антигуманістичної політики Радянського Союзу.

Висновки містять міркування щодо подальшої перспективи дослідження антитоталітарних мотивів у публіцистичних текстах В. Базилевського, проведення порівняльного аналізу образу Йосипа Сталіна у поетичних та публіцистичних текстах автора.

Ключові слова: Володимир Базилевський, антитоталітарні мотиви, Йосип Сталін, інтертекстуальність, збірка «Вертеп».

The article analyzes the figure of Joseph Stalin as the main object of criticism in the anti-totalitarian lyrics of Volodymyr Bazylevskiy. The study is based on the the poetry book "The Vertep", published in 1992. In 1996, the poet received the Shevchenko Prize in Literature, for the texts presented in the collection. It is noted that V. Bazylevskiy consistently reveals his own anti-totalitarian views not only in poetic texts, but also in journalism: essays, interviews, articles. Constant recourse to self-reflection forces the author to analyze his own period of life in the Soviet Union, his views and beliefs that were formed in a totalitarian system: without access to real historical documents and transparent information about state crimes against his own people.

V. Bazylevskiy continues to demonstrate deep intellectualism, enriching his own poetry with references to the Bible, ancient real names, facts of life of socio-historical figures of past centuries. The poet uses various intertextual elements at the level of titles, epigraphs, allusions, quotations, draws parallels between the events of ancient times and the reign of Joseph Stalin. In order to form a comprehensive idea of the extent of the atrocities of the Soviet government, V. Bazylevskiy describes in detail the cruelty and obsession of the tyrant. The poet refers to the classical dichotomy of Good and Evil in his reflections on the actions of Stalin and his political elite, which implemented the plans of its leader. At the same time, V. Bazylevskiy criticized those of his compatriots who glorified the tyrant, carried out his criminal orders, and thus joined the destructive anti-humanist policies of the Soviet Union.

The conclusions contain considerations on the further perspective of the study of anti-totalitarian motives in the journalistic texts of V. Bazylevskiy, conducting a comparative analysis of the image of Joseph Stalin in the poetic and journalistic texts of the author.

Key words: Volodymyr Bazylevskiy, anti-totalitarian motives, Joseph Stalin, intertextuality, the poetry book "The Vertep".

Постановка проблеми. Творчість В. Базилевського сповнена антитоталітарних мотивів, які є гострою реакцією письменника на ту радянську дійсність, в якій він зростав і формувався як особистість. Народжений у 1937 році, В. Базилевський належить до тієї групи українських митців, які вповні відчули усю мінливість державної політики загалом,

і ставлення до культури зокрема. За генераційною приналежністю В. Базилевський є шістдесятником: він розвиває неокласичну літературну традицію, але трансформує її відповідно до умов сьогодення. В. Кривенчук визначає шістдесятництво як художньо-естетичне феноменальне явище, представники якого прагнули відродити українську культуру, вимагали творчої свободи митців, плекали антитоталітарну програму, боролися за власні права і гідність людини, а їхня творча діяльність набувала політичного масштабу [8, с. 93]. Особливою рисою творчості В. Базилевського є історіософські рефлексії, що завжди ґрунтуються на інтертекстуальній основі лірики автора. Поетична збірка «Вертеп» 1992 року є маніфестом антитоталітарних та антисталінських поглядів митця, у неї увійшли поезії, що були написані і за радянських часів, і в період першого року незалежності України. З огляду на суспільно-історичні обставини та ідіостиль письменника важливо визначити основні характеристики антитоталітарних мотивів лірики В. Базилевського на матеріалі збірки «Вертеп».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження антитоталітарного дискурсу в українській літературі залишається однією з актуальних тем українського літературознавства, зокрема різноманітних постколоніальних студій. Підставою для такого твердження є значна кількість наукових розвідок, у яких аналізується це питання (праці Н. Тимошук [11], О. Юрчук [12], М. Кудрявцева [9], С. Луцій [10]). Проте дослідження антитоталітарних та антисталінських мотивів у творчості В. Базилевського досі не було проведено.

Постановка завдання. Завданнями даної розвідки є 1) визначити основні характеристики антитоталітарних мотивів лірики В. Базилевського на матеріалі збірки «Вертеп» (1992); 2) окреслити способи художнього оприявлення критики постаті Йосипа Сталіна в ліриці поета.

Виклад основного матеріалу. Дослідження українських учених за останні півтора десятиріччя зробили чимало для деколонізації, інтелектуальної та духовної, колишньої периферії Радянського Союзу [11, с. 2]. В. Базилевський розвінчує міфи про ідеальне і гармонійне життя народів СРСР не тільки у своїх поетичних творах, а й публіцистиці: есеях, статтях та навіть в інтерв'ю. У 1994 році В. Базилевський готувався виголосити промову перед демократичною спільнотою Республіки Гвінея у Конкарі, але в країні стався військовий переворот – і в останню хвилину його поїздка відмінилась. У 2020 році письменник опублікував

текст цієї промови, в якій є персональна оцінка В. Базилевським радянського періоду в історії України: «... 1 грудня 1991 року ми здобули свою Незалежність. На карті світу з'явилася нова країна – Україна. Це стало можливим внаслідок розвалу найстрахотливішої з імперій, які будь-коли знало людство. Суверенітет дістався нам, як дар Господній – без жодної краплі крові. Кров була до цього. Багато крові» [5].

Свої художні рефлексії про функціонування тоталітарної держави В. Базилевський вмістив під обкладинкою збірки «Вертеп» 1992 року, яку в 1996 році було відзначено Шевченківською премією. Згадана збірка є ще одним яскравим прикладом наскрізної інтертекстуальності автора. Провідний мотив збірки – викриття тоталітарного радянського режиму, особливо нищівної політики Сталіна щодо українського народу. Це спостеріг І. Дзюба, наголошуючи на прямотинійності В. Базилевського, який глибоко засуджує тоталітаризм: «У збірці чимало віршів, здебільше прямотинійно публіцистичного характеру, про страшного скиртоправа та його історичні діяння» [7].

Епіграфом до збірки є цитата з Євангелія від Матвія: «Дім мій домом молитви зветься, а ви його перетворили на вертеп розбійників» [1, с. 1], що має налаштовувати читачів на сприйняття поезій крізь призму християнської моралі та міркування щодо її місця в сучасному світі. Тут простежується авторська паралель: мій дім (Україна) є домом молитви, а радянська Україна – вертеп. Давня художня колізія – світ як вертеп (на протилежність храмові, яким мав би бути) і поет у ньому як страдник і пророк – вирішується автором в такому особистісному, навіяному сучасними переживаннями плані, який не залишає місця для будь-яких «підозр» щодо стилізаторства, літературної пози взагалі. Пекуча гіркота, часом не без домішки сарказму, становить емоційну атмосферу збірки. І. Дзюба у своїй розвідці визначає: «Вертеп, традиційне світове дійство, в якому зазвичай сакральне перемижується з бурлескним, святкове з моторошним, – тут стає із метафорично-лялькової гри сил добра і зла – картиною світобачення самого вертепника, що хто-зна чи й годен «смикати за дротик» умовних персонажів. Бо то не вертеп-вистава, а вертеп-життя. Логіка (алогічність) такого вертепу вища за волю чи примхи вертепника, і він не просто вигадливо показує (як воно йому, вертепнику, може здаватися), він сам живе у цьому вертепі» [7].

«У пору звірячу нам випало жить...» – поезія, що в назві містить промовистий епітет для окреслення радянського періоду в історії України.

Цей час В. Базилевський пов'язує насамперед із негативними явищами: сталінськими репресіями, війнами, винищенням національної еліти, важким шляхом до здобуття Незалежності. Весь перелік подій сучасники хочуть викреслити з пам'яті народу, щоб не жити під вічним гнітом спогадів: *«Страшного видіння він збудися хоче, / він скинути прагне чавунний тягар. / І ладу не жде, і зубами скрегоче, / звіриний гортаючий ваш календар»* [2, с. 246] Радянський період в історії України поет осмислює крізь призму власного досвіду: він продукт епохи, яку не сприймає і не хоче визнавати: *«Доба, що формувала нас, була добою тотальної брехні. Брехні, яка стала правдою, – це якщо за Орвеллом. Про реальну ж правду, про масштаби тієї правди дізналися ми набагато пізніше. І коли дізналися – вжахнулися»* [4].

Критичне осмислення дійсності дає поетові підстави говорити про обмеженість (у буквальному та метафоричному значеннях) радянського простору: *«То хто ж тоді мури оці спорудив? / Зашиє арматурою вікна і двері? / І світла позбавив? І світ заступив? / Чий підпис горить на держанім папері?»* (поезія «В цій хаті нема ні дверей, ні вікна...») [2, с. 247]. Відповідальність за визначення долі цілих народів В. Базилевський частково покладає на тих, хто зберігав мовчання і боявся відстоювати власну позицію, але основна провина, на думку автора, покладена на конкретних особистостей, які ухвалювали рішення про терор, голод, моральне та фізичне знищення українців.

Каскад подій, що призвів до зменшення кількості населення України, знищення української інтелігенції, мав фатальні наслідки – гальмування культурного розвитку і унеможливлення здобуття незалежності протягом довгих років. Нові і нові випробування супроводжували всі 72 роки перебування нашої країни в складі СРСР: *«І з гроном дат мій розпроклятий вік / в будучину влетить, неначе вершник: / 29-й, 33-й рік / рік 37-1, слідом 41-й...»* (поезія «Тисячоліття другого ріка...») [2, с. 268]. В. Базилевський творчо рефлексує щодо кожної із зазначених дат, Голодомор він трактує як свідоме вбивство українців: *«Відали, що творили. / Брежете, що не так. / Навіть коли морили / голодом, як собак...»* (поезія «Відали, що творили») [2, с. 255]. У поезії «Рік окаянений», що має присвяту Ліні Костенко, поет змальовує жах Голодомору на прикладі життя конкретної родини, яку охопив відчай і страх: *«малеча сипнула сполохано з хати», «рвала волосся знетямлена мати», «батько одвірок довбав головою»*

[2, с. 264]. В. Базилевський порівнює цей етноцид українців у 30-х рр. ХХ ст. із тим, як жорстоко у Середньовіччі розправлялися з населенням на захоплених територіях татаро-монголи: *«І голод прийшов, як бандит з чорторію, / топтався по селах новітнім Батисем»* [2, с. 265].

О. Гальчук аналізує поезію «Вважаєш минуле намумом...» і визначає, що недавнє тоталітарне минуле сталінських часів Базилевський не раз називає часом Сатурна: *«Ні, милий, минуле – не урна! / Тиран в ненаситі смертей – / Хіба не подоба Сатурна, / який пожирає дітей?»* Знаково, що в ліриці високого модернізму на парафрастичний вислів сучасної епохи як доби Сатурна натрапляємо в ліриці футуриста М. Семенка та неоромантика Є. Плужника [6, с. 207].

Абстрактний збірний образ представників влади, які формували політику партії, менше виражений у творчості поета, адже на передній план виведено конкретного антигероя – тирана Йосипа Сталіна. Його постать стає основним об'єктом критики поета: В. Базилевський робить спробу зрозуміти витоки «культу особистості», аналізуючи усі страшні діяння, які були наслідком прямих наказів Сталіна.

З поезії «Рік окаянений», яку ми вже згадували раніше, наведемо таку характеристику жорстокості тирана: *«А той – кому світ заступила крамола, / похмурий, затятий, як Савонарола, / розкурював люльку і карами снів»* [2, с. 265]. Порівняння Сталіна із Джіроламо Саванаролою відбувається на підставі схожої одержимості власною правотою і вірою в очищення своєї країни, а згодом – всього світу відповідно до власних переконань, ідеологічних та релігійних відповідно.

Жертвами омріяних кар Сталіна ставали представники різних верств та професій: косарі й хлібороби, філософи та поети, маршали та колишні наркоми, – пам'ять про них має витіснити будь-які схвальні спогади про тирана (далі цитата з поезії «Розверзлися глухо підземні чертоги...»): *«Запекло ти тжав похоронні полотна, / присутність твоя і в землі відворотна... [...] Нема оправдання тобі й оборони, / диявола виплід, новітній Нероне!»* [2, с. 252]. І. Дзюба у критичній розвідці про творчість В. Базилевського також порушує питання вибірковості історичної пам'яті: «До найменших подробиць знаємо життя тих, хто руйнував міста, вів на смерть армії, завойовував народи, обкладав податками, палив храми й книжки, – а чи багато знаємо про життя тих ремісників, які будували міста й храми, тих, хто вирощував урожаї, хто плевав сади, – їхніми іменами історія не рясніє...» [7]. В. Базилевський

підтверджує це спостереження дослідника і згодом у своїй публіцистиці висловлює таку ж думку: *«Великих злочинців шанують більше і пам'ятають краще, ніж великих добродійників чи мудрих діячів. Нерона знають всі»* [3, с. 218].

У поезії «Полювання» В. Базилевський проводить аналогію між політичними переслідуваннями населення та середньовічним полюванням на звірів: *«Там загоничі певні мети, / ловчі звично беруться за діло. / Дружно рвуть гончаки і хорти / чоловічину осатаніло»* [2, с. 256]. У тоталітарній державі будь-яка загроза режиму має бути усунена, відтак формується каральна система, яка має єдину мету – повне знищення всіх, хто має сміливість мислити інакше. Ловчі та загоничі – це виконавці, ті, на кого покладають реалізацію жажливих задумів однієї конкретної людини – Сталіна: *«Божеволіє псаргосудар, / чинить суд вурдалацький, неправий. / Не питаю, а хто цей гробар, / пізнаю тебе, Йосип Кривавий!»* [2, с. 256]. Великий терор, влаштований радянською владою проти власного народу, дуже довго замовчувався, а справжні масштаби винищення стали відомі лише після розвалу Радянського Союзу. У своєму тексті В. Базилевський звертає увагу на те, що і досі залишаються невідомими імена частини сталінських жертв: *«На мисливських ресстрах замок? / Ні, почуши, відчинена хата. / Та нема багатьох сторінок / і не всі імена розібрати»* [2, с. 256].

Бажання дати справедливую оцінку історичним подіям рухає В. Базилевського до переосмислення великого міфу про сліпу віру радянських людей у комуністичну партію та її ідолів: *«ганебно перед смертю славили / того, хто вас послав на смерть?»* [2, с. 252] (поезія «Невже ви і тоді лукавили...»). Зрада і подальша розправа з тими, хто воював «за Родіну, за Сталіна», породили тотальний страх суспільства перед тими, хто мав би стояти на захисті їхніх інтересів: *«Я навіть вдень, із темним острахом / ваш плутаний загадали шлях, / все чую стогони та постріли / в підвалах і на пустирях»* (та ж поезія) [2, с. 253].

В есеї «Сталін: кесарське божевільня?», який був написаний значно пізніше за збірку «Вертеп», В. Базилевський визначає Сталіна як сектанську фанатичну свідомість, обтяжену комплексом паталогій [3, с. 215]. У цьому ж есеї автор розвиває власну думку про взаємозалежність народу та його ката, називаючи Сталіна *«божевільним тираном божевільного народу»* [3, с. 217]. Засліплені страхом люди підпорядковувались тим правилам існування, які диктувала їм радянська система.

Однак, навіть щиросердне прославляння тирана не могло гарантувати довічну безпеку навіть найвідданішим прихильникам його режиму. Та В. Базилевський не співчуває їм, а дорікає за пристосуванство і мовчазну згоду з діями Сталіна: *«Те, що сіяли, те й пожали, / що ж ви скаржитесь? – кажу. / За криваву іродіаду, / оди кату-поводирю...»* (поезія «Ваша правда вродила жахом...») [2, с. 257].

Вивчення правдивої історії є важливим для формування свідомого суспільства, тому В. Базилевський засуджує «переписування» подій, яке мало місце за часів радянської влади: *«Навіть, коли вбивали / й пустирища заливали / гарячим багрян-вином, – відали! Добре знали! / Інакше б не замітали / злочинні сліди вапном»* (поезія «Відали, що творили...») [2, с. 255]. Проте В. Базилевський має сумніви щодо пошуку історичної істини. Віддаленість подій у часі призводить до викривлення дійсності, а політика засекречування, яка була розповсюдженою за часів СРСР, лише ускладнює шлях до правди: *«Потрясіння свідомості озвалося лінійним поділом минулого на катів і жертв. Невдовзі довідалися, що не все так однозначно. Що багато з тих жертв спершу теж були катями...»* [4]

У поезії «Хіба тобі замало міфів?» ліричний автогерой транслює авторську позицію щодо віднайдення історичної правди: *«Не дай прорубувать залізу / в минувшину глухе вікно. / Чужих епох важку завісу / нам не підважить все одно»* [1, с. 86]. Ліричний автогерой В. Базилевського розмірковує над тим, чи достатньо самих лише міфів для витворення історії, бо *«замок на брамі. Ключ від хати / взяли у вирій журавлі. / І хто є хто – не прочитати / в дрімучих нутрощах землі»* [1, с. 86]. Тому у текстах збірки лунає заклик до глибокого осмислення вчинків та дій, що не залежало б від поточного суспільно-історичного контексту, а для цього необхідно піднятися над часом і розсудити всіх на праведних та неправедних: *«Жертви спершу були катями, / – як не гірко це – запиши. / І коли ви над ними плачете, / як над жертвами сатани, / то невже ви, невже не бачите / кров, яку пролили вони?»* (поезія «Не збагнувши того бедламу») [2, с. 251].

Висновки. Отже, проаналізувавши антитоталітарні мотиви збірки В. Базилевського «Вертеп», ми дійшли висновку, що поет 1) послідовно розкриває авторське бачення історії України у складі СРСР; 2) рефлексує щодо знакових подій української історії з погляду їхнього впливу на розвиток держави. Авторська

характеристика Сталіна та художні елементи, які для цього дібрані, відображають дві особливості збірки «Вертеп»: 1) звернення до християнських мотивів (дихотомія Добра і Зла, Раю та Пекла); 2) античний інтертекст, який є частиною ідіостилю поета.

Середподальших перспектив дослідження цього напрямку вбачаємо вивчення антитоталітарних мотивів у публіцистичних текстах В. Базилевського, проведення порівняльного аналізу образу Йосипа Сталіна у поетичних та публіцистичних текстах автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базилевський В. Вертеп. Хроніка душі: Вірші, поеми. Київ: Український письменник, 1992. 302 с.
2. Базилевський В. Вертеп: вибр. твори. Київ: Криниця, 2004. 608 с.
3. Базилевський В. Талант і Талан: есеї, статті, інтерв'ю, діалоги. Київ: Український письменник. 2021. 868 с.
4. Базилевський В. «Я заглиблювався в історію не з парадного, а з чорного ходу» : [інтерв'ю з В. Базилевським]; інтерв'ю вела Хворост Л. 2014. URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3084>
5. Базилевський В. «Як я став жертвою військового перевороту». *Літературна Україна*. 2020. URL: <https://litukraina.com.ua/2020/04/04/volodimir-bazilevskij-jak-ja-stav-zhertvoju-vijskovogo-perevorotu/>
6. Гальчук О. Тексти по колу: пізнати Себе в Іншому: монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 268 с.
7. Дзюба І. Полинові меди Володимира Базилевського. Українська літературна газета. 2017. URL: <https://litgazeta.com.ua/articles/polynovi-medu-volodymyra-bazylevskogo/>
8. Кривенчук В. М. Творчість Станіслава Шумицького в контексті українського шістдесятництва : монографія. Суми : Сумський державний університет. 2019. 192 с.
9. Кудрявцев М. Трагедія Миколи Руденка «На дні морському»: антитоталітарний дискурс. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2013 Вип. 34. С. 354-358.
10. Луцій С. Романістика української діаспори 1960–1980-х років: проблематика, жанрово-стильові парадигми. Тернопіль: Джура, 2017. 412 с.
11. Тимошук Н. Антитоталітарний дискурс української прози ХХ століття: проблематика голодомору та особливості її художньої реалізації : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2006. 16 с.
12. Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії : монографія. Київ : Академія, 2013. 224 с.